

ƏBƏDİYAŞAR

Qərənfil Dünyaminqızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“Mənsiz də dünyanın işi keçərmiş”. Romantik ədəbi məktəbin nümayəndəsi Məhəmməd Hadi haqqında oxuyarkən hər dəfə Ömər Xəyyamın bu misralarını xatırlayıram. Bəlkə, ona görə ki, arzularının gercəkliyinə yalnız xəyallarında qovuşaraq “xoşbəxt” olan, “ömrü boyu rəzalətdə yaşayan” şair onsuz da bu dünyada “hər yoxluqla barışmışdı”. Onun xoş arzularla başlanan səhərləri, gecələr başını salacaq isti bir yuvası, sıral çəkəcək, dərdinə məlhəm, şerik olacaq bir həmdəmi olmasa da, bu adi bir ömür də deyildi. Bu xoş duyğularla, çılgınlıqla dolu, məsləyinə vurğun, aydın düşüncəli, ədəbiyyatına fədakarcasına, minnətsiz xidmət edən söz, sənət fədaisinin ömrü idi. Şair nə qədər ağır-acıqlarla, çətinliklərlə üz-üzə qalsa da, həyatda sınımadan, usanmadan mübarizə apardı və öz sarsılmaz amalı uğrunda ömrünü başa vurdu. Odur ki, bu gün “Şərq romantizmini yaradanlardan biri”, Vətən və millətin şəhid şairi Məhəmməd Hadinin hər cür ehtiramla yad edilməyə haqqı var. Boşuna deyilməyib ki, “həyat, dünya anılanlarıyla, unudula bilməyənləriylə, yoxluğu təəssüf doğuranlarıyla sevimlidir”.

Uzun illər Şura hökuməti M.Hadini “burjua yazarı”, “ziddiyyətli, təzadlı şəxs”, “türkcü-turançı yazar” adlandıraraq, onu tənqid, təhqir etməkdən belə çəkinməyərək “qiymət” verdi. Əslində, bu “qiymət”ləndirmə meyarı o zaman tək cə M.Hadiyə deyil, vətənpərvərliyi, turançılığı,

türkçülüüyü, azadlığı tərənnüm edən bütün romantiklərin yaradıcılığına şamil idi. Onların yaradıcılığında romantika yox, “siyasi lirika” axtarıldı. Amma illər sonra “siyasi lirika” axtarışında olanlar “ötüb keçəcək”, epoxaya “ötüb keçən əsərlər” yazmayan bu romantiklərin böyük sənətkarlar olduğunu etiraf etməli oldular. “Hadi və Cavid kimi sənətkarlardan imtina etmək yox, onları düzgün tədqiq edib öyrənmək və gənc nəsllə tanımaq lazımdır” -deyə hətta təklif də irəli sürdülər.

M.Hadi yaradıcılığına və şəxsiyyətinə “sosiialist realizmi”nin ölçü və tələbləri ilə yanaşılmış, sovet dövründəki bütün millət fədailəri kimi, dövrün ideoloji, siyasi burulğanına düşüb unudulmuş, siyasi-sosioloji, ədəbi-tarixi istiqamətdə araşdırılmış və yaxud da “ardıcıl bir məfkurəyə malik olmayan sərxoş” kimi damğalar vurularaq unudurulmağa çalışılmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sovet dönəmində tək cə M.Hadinin yox, bütün romantiklərin yaradıcılığına yasaq qoyulub. Məsələn, 1947-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetinə redaktorluq edən Cəfər Cəfərov “Səni kim unudar” sərlövhəli bir məqaləni qəzetdə dərc edir. Poetik yangı ilə oxucunu vəcdə gətirən bu məqalə istedadlı filosof şair M.Hadiyə həsr edilmişdi. Məqalə hakim dairələrin hiddətinə səbəb olur, ruspərəst məmurların “burjua ideoloqu və millətçi” adlandırdıqları M.Hadi yaradıcılığına isti münasibət gənc redaktora çox ağır başa gəlir. Partiyalı mətbuatda, Mərkəzi Komitənin iclaslarında C.Cəfərov məzəmmət və qınaq hədəfinə dönür, rəhbərliyin göstərişilə tezliklə redaksiyadan uzaqlaşdırılır. Uzun müddət işsiz qalan C.Cəfərov üçün bu hələ çox yüngül cəza idi. Görəsən, Hadini sərxoşluqda şərləyənlər onun “alay imamı” olması faktını, bütün yaradıcılığı boyu qırmızı xətt kimi keçən

mənəviyyat çağırışını, yüksək amallar uğrundakı sarsılmaz mübarizəsini necə gözdə tutduq?!

20-ci yüzilliyin mətbuatı çox zəngin, rəngarəng olsa da, ədəbi məktəb səviyyəsinə yalnız “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” yüksələ bildi. “Bir tərəfdə Mirzə Cəlil, Sabir və onların məslək dostları, digər tərəfdə isə Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid yetişərək xalqı milli oyanışa səsləyərək, Azərbaycan ədəbi mühitində yeni forma, məzmun və mövzu yaratmış oldular. Onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, hər iki ədəbi məktəbin nümayəndələrindən sona qədər onun ideyalarına sadıq qalanlar da oldu, qalmayanlar da. Məsələn, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Səməd Mənsur sovet dövründə romantizimdən realizmə meyilləndilər. Azərbaycan ədəbi mühitində sona kimi bu cərəyanın ideyalarına sadıq qalan iki böyük filosof şairimiz H.Cavid və M.Hadi oldu. Cavidşünas M.Cəfər yazırdı: “H.Cavidin də əsas yaradıcılıq ideyaları, baş mövzusu, ruhu, məzmunu etibarlı ilə M.Hadiyə çox yaxın idi. Buna görə də bu iki sənətkar axıra qədər romantik üsluba meyl göstərmişlər”.

“Epik-romantik poemalarla ədəbiyyat tariximizin zənginləşməsində mühüm rol oynayan” M.Hadi, çox təəssüf ki, ömrünü məhrumiyətlər içində yaşadı (əgər ona yaşamaq demək olarsa) və bu onun yaradıcılığına da öz təsirini göstərdi. M.Hadinin həyatı ilə tanış olarkən ədəbiyyatşünas alim, yazıçı-publisist Rafael Hüseynovun “Vaxtdan uca” əsəri yadıma düşdü. Görünür, M.Hadi dünyaya gələndə Ulu Tanrının “xoş vaxtına düşməyib ki, Hadiyə xoşbəxt yazmayıb”. Xoşbəxtlik deyilən nemətin dadını nə erkən daddı, nə də ahıllığında. Heç ahıllığı olmadı ki, cəmi-cümlətəni 40 illik ömür. Bu qırx ildə bircə gün də xoşbəxt olmayan Hadi bu dünyada nə ev-eşik, nə də oğul-uşaq sahibi oldu. Dünyada hər çürə məşəqqət yaşadı. Yetim qaldı, ev-eşiyi dağıldı, qapılara düşdü, sürgün edildi, müharibə gördü. Amma amalından dönmədi. “İnsanların tarixi faciələri” adlı fəlsəfi poemasını yazanda da mübarizələrlə yaşanan həyat yolunu qələmə aldı.

Bütün həyatı boyunca yazıb-yaradan, arzularını qələmi ilə dilləndirən romantik şair real həyatın acıları ilə barışmayaraq daim səadət soracağına çıxdı. Öz daxili aləmində azad həyatı sevən, istibdad buxovlarında yaşamağı bacarmayan, mühitinə sığmayan M.Hadi həm yara-

dıcılığında, həm də şəxsi həyatında bir amalı – vətənin səadəti amalını hayqırdı. Elə bu səbəbdən “Mərd lazımdır ki, hifz etsin hüquq-milləti!” -söyləyən şairi “vətən və millət şairi” adlandırır Hadişünaslar.

Məhəmməd Hadi “ilk mətbu çıxışını 1905-ci ildə “Həyat” qəzetinin 109-cu sayında edir”. Sonra “Təkamül”, “Yoldaş” qəzetlərində şeirləri çap olunan Hadi oxucularının diqqətini cəlb edir. Bu xəbər həmin illərdə Həştərxanda yaşayan qohumu Mustafa Lütfiyə çatır. Mustafa Lütfi Hadinin bibisinin qayını idi və Şamaxıda yaşayarkən Teyyibə xanım rəhmətə getdikdən sonra bir necə il Hadini öz evində saxlamışdı. Lütfi Həştərxanda yaşayanda “Bürhani-tərəqqi” adlı qəzet nəşr edirdi və elə ona görə də Hadini yanına çağırır. 1905-ci ildə Hadi Həştərxana gedir və burada mətbuatda çalışır.

M.Hadinin “Həyat” qəzetində çap olunan şeirləri və ilk “Bəyani-həqiqət” sərlövhəli publisistik məqaləsi (24 iyul 1905-ci il) Əli bəy Hüseynzadənin diqqətini cəlb edir və xoşuna gəlir. Odur ki, 1906-cı ildə “Füyuzat”ı açarkən M.Hadini Bakıya dəvət edir. Hadi tərəddüd etmədən Bakıya gəlir və “Füyuzat”da işə başlayır. “Füyuzat”da Əli bəydən sonra daha çox çap olunan da M.Hadi olub. Digər yazarlardan fərqli olaraq jurnalın ilk sayından son sayına kimi (yalnız 26 iyul, 7 avqust, 24 oktyabr 1907-ci il tarixli sayları istisna olmaqla) müntəzəm surətdə publisistik məqalələri və şeirləri çap olunub. Jurnalın ətrafına dövrünün bir çox istedadlı qələm sahibləri cəm olsa da, müəlliflər arasında Əli bəyə məsləkcə ən yaxın, doğma olanı Hadi idi. “Füyuzat”ın tədqiqatçısı O.Bayramlı haqlı olaraq yazırdı: “Füyuzat” Azərbaycan romantizminin Məhəmməd Hadi kimi qüdrətli sənətkarının yetişməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdi” və onun buradakı fəaliyyəti “yaradıcılığının ən parlaq səhifəsidir”. “Füyuzat”da arzularını, amalını əks etdirən şair onun tez bir zamanda bağlanması kədərlə qarşılayır. Lakin o, mətbu aləmindən uzaqlaşmır. “Həqiqət”, “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Səda” və başqa qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq edir. Burada da şeirləri ilə yanaşı, publisistik məqalələri çap olunur. Tədqiqatçı alim Vəli Osmanlı M.Hadinin publisistikasını maarifçiliyi, fəlsəfiliyi baxımından “Mirzə Fətəlinin məqalələri ilə müqayisə etmək mümkündür” söyləyir. Şairlik təbi ilə yanaşı,

dərin elmi zəkaya malik olan ədibin publisistik məqalələrində əxlaqi dəyərlər, elmi və fəlsəfi təlimlər, ədəbi-nəzəri baxışlar özünü daha qabarıq əks etdirirdi. Dövrünün görkəmli ədəbi tənqidçisi Əli Nazim yazırdı ki, bu publisistikada ehtiras, pafos özünü daha çox əks etdirir. V.Osmanlının təbrincə desək, “M.Hadinin ədəbi taleyini, demək olar ki, mətbuat müəyyənləşdirmiş və o, ədəbiyyat aləminə mətbuatdan gəlmişdi. 15 illik yaradıcılığının, ehtimal ki, yarısını publisistik məqalələri təşkil edir”. Çox təəssüflər ki, bu gün M.Hadinin publisistikası geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməyib. Doğrudur, bu sahədə görülən işləri də inkar etmək düz olmazdı. Amma şairin publisistik yaradıcılığı da bütöv şəkildə tədqiqata cəlb edilməlidir.

M.Hadi publisistik məqalələrində mətbuat, şəxsiyyət azadlığını müdafiə etməklə tərəqqi və mədəni inkişafı dəstəkləməklə yanaşı, müqəddəs dinimizin də təbliğini məsləhət bilirdi. Ona görə də sovet dövründə onu “köhnə, idealist görüşlərindən yaxa qurtara bilməyən, ziddiyyətli yaradıcılığa malik qələm əhli” adlandırırdılar. Əslində Hadi dünyəvi elmlərlə yanaşı, dini elmlərin də təbliği fikrini dəstəkləyirdi. Onun “Elmi-əbdana həqiqi bir nəzər” sərəlvhəli məqaləsi bu baxımdan diqqətəlayiqdir. “İslamiyyət özünün bütün mahiyyəti etibarilə tərəqqiyə, elmə, mədəniyyətə çağıran bir dindir” – söyləyən şair xalqı soyan fırladaqçı ruhaniləri də tənqid etməkdən çəkinmirdi. İllər sonra isə şairin haqq yolunda olduğu sübut olundu. Çünki dünyəvi elmləri bilməklə yanaşı, hər bir xalq öz keçmişini, dilini, dinini onun tarixini mütləq öyrənməlidir. Axı “keçmişini bilməyən gələcəyə gedə bilməz” -deyiblər.

“Maarif ruhi-viddandır, maarif cani-imkandır” -söyləyən Hadi həyatda bütün gözəlliklərə, azadlığa, tərəqqiyə sahib olmaq üçün əvvəlcə maarifə yiyələnməyi tövsiyə edir. “Elmdir adəmə ən şanlı şərəf” -deyərk o dövrdə təhsildən uzaq qalan qızların, fiziki qüsuru olan uşaqların da təhsilə cəlb edilməsini arzulayırdı. O, “Almaniyada darülməlulin” (“Füyuzat” jur., 26 noyabr 1906-cı il, N-3) sərəlvhəli məqaləsində dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin maarif, elm təcrübəsindən bəhrələnməyi məsləhət bilərək yazırdı: “Bu sahədə amerikalılar son dərəcədə həmiyyət göstəriyorlar”.

“Füyuzat”ın 29 dekabr 1906-cı il tarixli sayında M.Hadinin “Müctəhid ağa Təbatəbai

həzrətlərinin məktubu” və “Bakı tarixindən bir nəzər” sərəlvhəli iki irihəcimli məqaləsi çap olunub. Hər iki məqalə tarixi faktlarla zəngindir və Hadinin hər iki mövzu haqqında yetərincə bilgisi olduğunu üzə çıxarır. Birinci məqalədə “Hal-hazırda İran əhalisinin ən böyük bir qismi əcnəbilər boyunduruğu altında xar, zəlil yaşamaqda və imrari-həyat etməkdədir” -söyləyən müəllif cənublu həmvətənlərimizin vətəndə ikən qürbət ömrü sürdüklərini dilə gətirirdi. İkinci məqalədə “Bakı şəhəri quberniyadan ayrılıb Peterburq və Moskva şəhərləri kibi özü ayrı bir “qradonaçalstvo”, “yəni hökuməti-bələdiyyə oluyor” - deyərək bu münasibətlə şəhərdə keçirilən mərasimi qələmə alır və Bakının tarixindən söhbət açır.

M.Hadinin istər publisistik məqalələrində, istər şeirlərində coşğunluq hissi ümumi məzmununda olsa da, əsas hüriyyətəpərvərlik, vətənpərvərlik hissədir. Çünki Hadi vətəninə azad görmək istəyirdi. Dünyanın qabaqcıl, azad xalqlarını alqışlayan şair mütərəqqi hərəkətə meyil edərək öz xalqını mübarizəyə səsləyirdi. Bütün varlığı ilə azad, müstəqil bir qələm əhli olan Hadinin yaradıcılığında hüriyyətəpərvərlik ideyası ən mühüm yerlərdən birini tuturdu. “Hüriyyət” sözü şairin dilinin əzbəridir. Elə şeiri yoxdur ki, ya müstəqim, ya obrazlı şəkildə hüriyyətdən bəhs etməmiş olsun. Hüriyyət onun gözündə hər şeydir. Şair “Ah, kimsəsiz vətən” şeirində bunu üsyankarcasına bəyan edirdi. Doğrudur, M.Hadi romantik idi. Amma bu romantikada elmi təfəkkürlə poetik təəyyül birləşir. Odur ki, Hadinin romantizm irsinin ruhuna, ovqatına hopmuş azadlıq həm hissədir, həm mövzu, həm də ideya. Şair bunların vəhdətində “hüriyyət” obrazı yaratmış və bütün ömrü boyu “Gözəldir, pakdır, iffətlidir fərdanə hüriyyət!” - deyərək azadlıq carçısına çevrilmişdi. Yaxın dostu A.Şaiq boşuna demirdi ki, Hadi qədər hüriyyətə həvəs göstərən bir şair olmamışdır. M.Hadi fəlsəfi, mütəfəkkir şairdir. Yaradıcılığının son dövründə Hadi şeirində təfəkkir meyli çox güclənmişdi. Bu, onun müharibədə gördüyü faciələrdən, öz şəxsi həyatındakı mənfi hadisələrdən, maddi və mənəvi sıxıntılardan qaynaqlanırdı.

...1910-cu il. 17 oktyabr 1905-ci il tarixli bəyannaməni imzalamaqla xalqa “azadlıq” verməyə məcbur olan hökumət Azərbaycanca

milli inkişafdan, xüsusən də anadilli mətbuatın fəaliyyətindən qorxuya düşərək yenidən güclü senzura qaydalarına əl atır. Bu zaman onun "Səda" qəzetində (20 yanvar 1910-cu il) "Xurafat içində həqiqət" sərlövhəli məqaləsi çap olunur. Məqələdə "xalqın dərdini söyləyənləri təqib edən bir ovuc qoluzorlulara qarşı üsyankarcasına səsini ucaldan" Hadi "Hürriyyəti-kələmə" qarşı aparılan bu haqsızlıqlara dözməyib üz tutur Türkiyəyə. İstanbula gələrək "Tənin" qəzetində Şərq dilləri tərcüməçisi kimi işə başlayır. "Tənin"lə yanaşı "Mehtab", "Hilal" və digər mətbu orqanlarda məqalə və şeirlərini çap etdirir. Az bir vaxtda tərəqqipərvərlik və türkçülük ruhunda yazdığı şeirlər bütün Şərqdə oxunub yayılmağa başlayır. Hətta ədəbiyyatşünas alim M.C.Paşayevin yazdığına görə, "şairin "Fanun və maarif" adlı şeiri Hindistanda, "Həblülmətin" qəzetində farsca tərcümə edilərək çap olunub".

Türkiyədə "Gənc türklər" cəmiyyəti ilə sıx əlaqə saxlayan M.Hadini 1913-cü ildə Osmanlı hökuməti şübhəli şəxs kimi həbs edərək Saloniki şəhərinə sürgün edir. Burada yunanlar onu türk casusu hesab edərək öldürmək istəyirlər. Bu zaman bir yunan keşişi onu himayəsinə alaraq xilas edir. 1914-cü ildə Hadi çox çətinliklə Bakıya qayıdır. Sürgün həyatı, aclıq, ağır iztirablar məğrur şairi sarsıdır. Qocaman yazıçımız Manaf Süleymanlının yazdığına görə, "Hadi o zaman bir müddət ruhi xəstəxanada yatır".

M.Hadinin Bakıya qayıtmasını dostu A.Şaiq xatirələrində belə yazırdı: "Hadinin gəldiyini bilmirdim. Bir gün küçədən keçərkən üst-başı kirli, halı pərişan bir şəxs əlimdən tutdu. Əvvəlcə tanımadım. Çünki tanınacaq halda deyildi. O, titrək bir səslə: "Şaiq, məni tanımadın?"- deyə soruşdu. Səsindən və gözlərinin rəngindən Hadi olduğunu tanıdım. Qucaqlayıb bağrıma basdım".

A.Şaiqin xatirələrindən belə bəli olur ki, o, Hadini oradan birbaşa təkidlə öz evinə gətirir və bir necə gün qonaq saxlayır. Bir gün Şaiq dərstdə olarkən Hadi evdə heç kimə bir söz demədən çıxıb gedir. Dostu onu bir müddət axtarır. Xəbər tutur ki, tanış bir həkim dostu onu müalicə etmək üçün xəstəxanaya qoyub. Hadi xəstəxanada yatanda artıq Birinci Dünya müharibəsi başlamışdı. O sağalıb çıxanda, 1915-ci ildə könnüllü olaraq Qafqaz ordusuna yazılır. Cəbhə, döyüş həyatı onsuz da bədbin olan şairi daha da bədbin edir. Şeirlərində, məktublarında bu hiss

bütünlüklə özünü bürüzə verir. "Meydani-gərb xatirələrindən" sərlövhəsi altında Bakıya şeirlər göndərir. 1918-ci il. M.Hadi cəbhədən Şamaxıya qayıdır. Bu qayıdısa heç kimin sevinməməsi və ən yaxın dostu Abbas Səhhətin ölüm xəbəri onu daha da tənhalayıdır. Şair Gəncəyə bacısı Sahab xanımın yanına gəlir. Bu zaman Gəncədə, Bakıda baş verən siyasi hadisələr onun da diqqətindən yayınmır. Şair həmin ilin payızında Bakıya gəlir və yenidən mətbuatla sıx əlaqə yaradır. "Əsgərlərimizə-könnüllələrimizə", "Məfkureyi-aliyəmiz", "Şühədayi-hürriyyətimizin əhvalinə ithaf" kimi şeirlərində əldə edilən milli azadlığın qorunub saxlanması tövsiyə edilir.

1920-ci ilin may ayı. Gəncədə bolşeviklərin əleyhinə qaldırılan üsyanda Hadi də yaxından iştirak edir. Bu haqda şairin qələm dostu A.Şaiq illər sonra yazırdı: "Hadi təxminən 1919-cu ilin axırları, 1920-ci ilin əvvəllərində Gəncədə birdən-birə qeyb oldu. Şairin "yox olmasını" o zaman ancaq dostları, qələm yoldaşları hiss edə bildi, onu çox axtardılar, "gördüm"- deyən olmadı. Hadi Azərbaycanda parlaq bir günəşin doğuşu ərəfəsində, onun xəyalındakı bir çox arzuların həyata keçirilməyə başlayacağı dövrdə həyat səhnəsindən çəkildi, müsəvat ağalığının törətdiyi qarışıqlıqlar içində bir növ "itdi". Mollanəsrəddinçi Əli Nəzmi isə 1945-ci ildə bu haqda belə yazırdı: "Hadi 1920-ci ilin may ayında Gəncədə soyuqdəymədən vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdu". İstər A.Şaiq, istərsə də Ə.Nazim bu sətirləri sovet hökumətinin qılıncının dalı da, qabağı da kəsən bir dövrdə yazıb. Ona görə də təbii ki, Gəncə üsyanında bolşevik atlarının ayaqları altında vəhşicəsinə həlak olan Hadinin ölümünü belə qələmə verməli idilər.

"İşıq düşüncələr ilə işıqlanar millət" – söyləyən Hadi öz yaradıcılığı ilə xalqının azadlığı, tərəqqisi, sədəti yoluna işıq sala bilsə də, özü amansız dünyanın, soyuqqanlı, tamahkar insanların qurbanı oldu. Fikrət Sadıq demiş: "O elə yandı ki, külü də qalmadı...". Zaman, məkan sübut etdi ki, "İdrakı olanlar məni sonra qanacaqdır"- söyləyən Hadi nə qədər haqlı imiş. "Azərbaycan şerhinə romantizmi gətirən və onu qanadlandıran, ona can verən sənətkarı" bu gün unutmaq olarmı? Yox! Ona görə bu gün M.Hadi hər çür yüksək şəkildə anılmağa layiqdir.